

D. JOHN SMART

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*

Συχνά λένε πώς η αρχαία Ἀθηναϊκή δημοκρατία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. δὲν ἦταν πραγματικὴ δημοκρατία, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ ἐξουσία τῶν λίγων Ἀθηναίων πολιτῶν πάνω στις Ἀθηναῖες γυναῖκες, τοὺς μετοίκους καὶ τοὺς δούλους. Ἡ ὅλη κοινωνία, ὑποστηρίζουν, ἦταν — γιὰ νὰ προσαρμόσουμε τὰ περιφραγμένα λόγια τοῦ Θουκυδίδη — *λόγω μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὀλιγαρχία*. Αὐτὸ βέβαια εἶναι ἓνας ὀξύμωρος ἰσχυρισμός, γιατί ἡ λέξη «δημοκρατία» δημιουργήθηκε τότε γιὰ πρώτη φορά, γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας τοῦ 5ου αἰώνα. Τὸ νὰ ἀρνηθῆ κανεὶς νὰ χαρακτηρίσει «δημοκρατία» τὸ πολίτευμα ποὺ γέννησε αὐτὴ τῆ λέξη θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ κλοπῆ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως εἶναι ἀναμφίβολα ὀρθὸ ὅτι οἱ ἐνήλικοι Ἀθηναῖοι πολῖτες ἀποτελοῦσαν μιὰ ξεχωριστὴ μειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀττικῆς. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ξέρομε ἀκριβῶς τὸν πληθυσμὸ στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα. Οἱ μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς, μαζί μὲ τὰ παιδιά, ἦταν γύρω στις 300.000. Χωρὶς δηλ. τὰ παιδιά ὑπῆρχαν 200.000 ἐνήλικοι ἄνω τῶν 18 ἐτῶν. Ἀπὸ αὐτοὺς πιθανὸν 40.000 τὸ πολὺ, δηλ. ὄχι περισσότεροι ἀπὸ τὸ ἓνα πέμπτο, ἦσαν Ἀθηναῖοι ἄνδρες μὲ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα. Ὑπῆρχαν ἐπίσης 40.000 Ἀθηναῖες, 20.000 μέτοικοι καὶ 100.000 δοῦλοι. Αὐτοὶ περίπου εἶναι οἱ ἀριθμοί, χωρὶς, ἐπαναλαμβάνω, νὰ ὑπάρχη ὁμοφωνία στὸ θέμα αὐτὸ μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν. "Οἱοι ὅμως

* Ἡ διάλεξη αὐτὴ δόθηκε στοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων τὸν Νοέμβριον τοῦ 1975. Ἀποτελεῖ ἓνα δεῖγμα τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ συγγραφέα σὲ ὅλο τὸ προσωπικὸ τοῦ Πανεπιστημίου ποὺ συντέλεσαν ὥστε ἡ παραμονὴ του στὰ Γιάννινα νὰ εἶναι εὐχάριστη. Ὁ συγγραφέας ἐκφράζει τὴν εὐχαριστίαν του ἰδιαίτερα στὴν Καθηγήτρια τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας δ. Χριστίνα Δεδούση καὶ στὸν Καθηγητὴ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας κ. Χρῆση Πελεκίδη, καθὼς καὶ στὸν Δρ. Ἀνδρέα Κατσούρη γιὰ τὴν ἐπιμελημένη μετάφραση τοῦ Ἀγγλικοῦ κειμένου στὰ νεοελληνικά.

Ἐδῶ δίνω μόνον τὴν ἐντελῶς ἀπαραίτητες παραπομπὰς στις ἀρχαῖες πηγές. Γιὰ μιὰ σπουδαία πρόσφατη συζήτηση τοῦ σχετικοῦ ὕλικου, βλ. A.H.M. Jones, *Athenian Democracy* (1957). Δὲς ἀκόμη Russel Meiggs, *The Athenian Empire* (1972) καὶ Moses Finley, *The Ancient Economy* (1973).

συμφωνοῦν ὅτι, ὅποιοσδήποτε καὶ νὰ ἦταν ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐνηλίκων τῆς Ἀττικῆς, οἱ ἐλεύθεροι Ἀθηναῖοι ἐνήλικοι ἄνδρες δὲν ξεπερνοῦσαν τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ. Σήμερα θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ὀνομάσουμε δημοκρατικὸ ἕνα πολίτευμα, ὅπου τὰ τέσσερα πέμπτα τοῦ ἐνήλικου πληθυσμοῦ δὲν εἶχαν κανένα δικαίωμα στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας.

Προτοῦ ὅμως καταδικάσουμε τὴν ἀρχαία Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ὡς φενάκη πού δὲν ἀξίζει κἂν νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ἄς δοῦμε ξανὰ αὐτὲς τὶς 40.000 τῶν ἐνήλικων Ἀθηναίων πολιτῶν. Κατ' ἀρχὴν δὲν ἀποτελοῦσαν μιὰ ἄνεργη τάξη, πού ἐξαρτιῖταν ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν δούλων. Τουλάχιστο 20.000, δηλ. οἱ μισοὶ περίπου, ἀνῆκαν στὴν κατώτερη οἰκονομικὰ Σολώνεια τάξη. Ἦταν θῆτες, δηλ. φτωχοὶ ἄνθρωποι πού σίγουρα δὲν εἶχαν κανένα δοῦλο καί, ἂν εἶχαν κανένα κτῆμα, ἦταν μικρότερο ἀπὸ ἕνα ἐκτάριο καὶ δὲν ἔφτανε γιὰ νὰ τοὺς δώσῃ τὰ ἀναγκαῖα πρὸς τὸ ζῆν. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν στὴν Ἀττικὴ ὑπαιθρο δουλεύοντας στὰ κτῆματα ἄλλων μόνιμα ἢ προσωρινὰ μὲ ἀντιπαροχὴ ἕνα μέρος τῆς παραγωγῆς¹. Πολλοὶ μετοίκησαν στὴν πόλη καὶ στὸν Πειραιᾶ καὶ βρῆκαν ὅποια δουλειὰ τοὺς ἔτυχε, π.χ. στὰ δημόσια ἔργα (Πλουτ. *Περικλῆς* 12.5-13.1), στὰ ναυπηγεῖα ἢ ὡς κωπηλάτες στὸ Ἀθηναϊκὸ ναυτικὸ. Ὁ Ἀθηναϊκὸς στόλος, ἀποτελούμενος ἀπὸ μία δὺ ὡς 200 τριήρεις, περιπολοῦσε στὸ Αἰγαῖο κάθε καλοκαίρι. Κάθε τριήρης εἶχε 200 κωπηλάτες². Ὡστε ἀκόμα κι ἕνας στολίσκος ἀπὸ 20 πλοῖα ἀπασχολοῦσε 4000 ἄνδρες. Ὁ μισθὸς τοῦ κωπηλάτη ἦταν 3 μὲ 6 ὄβολοι (δηλ. 1 δραχμὴ) τὴν ἡμέρα³. 2 ὄβολοι ἔφταναν γιὰ μιᾶς μέρας φαγητό⁴. Σ' αὐτὸν τὸ στόλο ἔβρισκαν ἀπασχόληση οἱ περισσότεροι θῆτες τῆς πόλης. Ἡ δουλειὰ ἦταν ἐντιμὴ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν κωπηλατῶν πού ἦταν ἀναγκαῖοι μεγάλος. Στὸ στόλο ἕνας φτωχὸς Ἀθηναῖος ἐργαζόταν δίπλα σὲ ἐλεύθερους συμπολίτες του, μετοίκους καὶ ξένους μισθοφόρους. Τοὺς δούλους

1. Πλάτ. *Εὐθύφρων* 4 c, Δημοσθένης 57.45, Θεοφρ. *Χαρακτήρες* 4.5.

2. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, 170 κωπηλάτες, 10 ἐπιβάται, 10 ὑπηρσία καὶ 10 στὸ κατὰστρωμα. Βλ. J. S. Morrisson - R. T. Williams, *Greek Oared Ships 900-322 B. C.*, 1968, 254-279.

3. Γιὰ μιὰ δραχμὴ τὴν ἡμέρα, πρβλ. Θουκ. 3.17.4, 6.8.1, 6.31.3. Γιὰ τὸ χαμηλότερο ἡμερομίσθιο τῶν τριῶν ὀβολῶν, πρβλ. Θουκ. 8.29.1, 8.45.2.

4. Δυὸ ὄβολοι ἦταν τὸ ποσὸ πού μοίραζαν τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Πρβλ. R. Meiggs - D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, 1969, no. 84 μὲ τὸ σχετικὸ σχόλιο.

δὲν τοὺς χρησιμοποιοῦσαν γι' αὐτὴ τὴ δουλειά¹. Στὰ δημόσια ἔργα καὶ στὰ ναυπηγεῖα ὁ μισθὸς πιθανὸν νὰ ἦταν μεγαλύτερος γιὰ τοὺς εἰδικευμένους ἐργάτες, ξυλουργοὺς καὶ κτίστες· ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν ἐργατῶν ποὺ ἀπασχολοῦνταν ἐδῶ ἦταν μικρὸς, καὶ ἐπιπλέον οἱ ἐλεύθεροι Ἀθηναῖοι πολίτες ἐργάζονταν μαζὶ μὲ τοὺς δούλους². Δηλ. τουλάχιστον οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἐνήλικους πολίτες, περίπου 20.000 ἀπὸ τὶς 40.000, ἀποτελοῦσε αὐτὸ ποὺ θὰ λέγαμε σήμερα ἀγροτικὸ καὶ ἐργατικὸ προλεταριάτο. Αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴ κοινωνία· ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, ἐπειδὴ στὶς φιλολογικὲς μας πηγὲς ἀναφέρονται ὡς ἀνώνυμη μάζα, οἱ πολλοὶ ἢ ὁ δῆμος ἢ ὁ ὄχλος, συνήθως τὴν ἀντιπαρέρχονται οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ καὶ ὑποτιμοῦν τὴ σημασίαν της.

Οἱ ἄλλες ὅμως 20.000 τί ἔκαναν; Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἀνῆκαν στὴν τάξιν τῶν ζευγιτῶν, εἶχαν δηλ. ἀρκετὰ κτήματα στὴν Ἀττικὴ γιὰ νὰ ζήσουν ὡς ἀγρότες. Αὐτοὶ μπορούσαν νὰ ὑπηρετήσουν ὡς ὀπλίτες στὸ στρατό. Μιὰ μικρὴ μειοψηφία, πιθανὸν γύρω στοὺς 1000, ἀνῆκαν στὴν τάξιν τῶν ἰππέων καὶ τῶν πεντακοσιομεδίμων, καὶ εἶχαν ἀρκετὴ κτηματικὴ περιουσία, γιὰ νὰ τρέφουν ἕνα ἄλογο καὶ νὰ ὑπηρετοῦν στὸ ἰππικόν. Ἐνας πλούσιος, ἰππεὺς ἢ πεντακοσιομέδιμος, ὅπως ὁ Ἀλκιβιάδης, θὰ εἶχε τὸ πολὺ 30 ἑκτάρια γῆς (Πλάτ. Ἀλκιβ. I, 123c). Ὁ ζευγίτης κατὰ μέσο ὄρο εἶχε περίπου 6 ἑκτάρια. Πολλοὶ ζευγίτες εἶχαν λιγότερα, ἕως καὶ 2 ἑκτάρια.

Ἀναφορικὰ μὲ τοὺς δούλους, οἱ περισσότεροι ζευγίτες, κρίνοντας ἀπὸ τοὺς κωμικοὺς ἥρωες στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη, π.χ. τὸ Δικαιόπολη στοὺς Ἀχαρνῆς ἢ τὸν Τρυγαῖο στὴν Εἰρήνη, εἶχαν ἕνα ἢ δυὸ δούλους— ἕνα δοῦλο, γιὰ νὰ τοὺς βοηθᾷ στὰ κτήματα, καὶ μιὰ δούλη γιὰ τὶς δουλειὲς τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ πλουσιότεροι, ὅπως αὐτοὶ ποὺ ἀναμίχθηκαν στὴν ἀποκοπὴ τῶν Ἑρμῶν πρὶν ἀπὸ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία, εἶχαν, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ ἀναφέρονται στὴν περιουσία

1. Ἡ ἀπασχόληση δούλων στὸ στόλο ἦταν ἀντικανονικὴ καὶ ἀποτελοῦσε ἐξαιρέση. Ὡστόσο αὐτὸ ἔγινε, γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ, τὸ 415-413 (Θουκ. 7.13.2) καὶ πιθανῶς πρὶν συχνὰ μετὰ τὸ 413 (Θουκ. 8.73.5, Ψευδο-Ξενοφ. Ἀθην. Πολ. 1.11, Ἰσοκράτης 8.48). Ἦταν ὅμως ἀκόμη ἀναγκαῖο νὰ δώσουν τὴν ἐλευθερίαν σὲ πολλοὺς δούλους ποὺ πολέμησαν στὸ στόλο τὸ 406 στὶς Ἀργινοῦσες (Ξενοφ. Ἑλλ. 1.6.24, Ἀριστ. Βάτρ. 693 ἐξ., Ἑλλάνικος, *FGrHist.* 323 α F. 25).

2. Βλ. τοὺς οἰκοδομικοὺς λογαριασμοὺς γιὰ τὸ Ἐρέχθειο ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 5ου αἰ.: IG² 373-374.

τους πού δημεύτηκε, περισσότερους από δυο δούλους¹. Συνήθως ἕμως οἱ δούλοι δὲν ἦταν πιδ πολλοὶ ἀπὸ δέκα. Στὴν πραγματικότητα τοὺς περισσότερους δούλους τοὺς εἶχαν λίγοι, οἱ πολὺ πλούσιοι. Ὁ Νικίας εἶχε 1000 δούλους καὶ τοὺς ἀπασχολοῦσε στὰ μεταλλεῖα ἀργύρου τοῦ Λαυρίου. Ὁ Ἰππώνικος ἐπίσης, πού λέγεται ὅτι ἦταν στὴν ἐποχὴ του ὁ πλουσιότερος ἄνθρωπος τῆς Ἑλλάδας, εἶχε 600 δούλους. (Ξενοφ. Πόροι 4.14 - 15).

Ἐπῆρχε ἐπομένως μεγάλη διαφορὰ μεταξύ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν δούλων πού εἶχαν. Οἱ περισσότεροι πολῖτες, δηλ. οἱ θῆτες καὶ οἱ φτωχοὶ ζευγίτες, δὲν εἶχαν κανένα ἢ εἶχαν πολὺ λίγους· λίγοι πλούσιοι, ὅπως ὁ Νικίας καὶ ὁ Ἰππώνικος, εἶχαν πολλούς. Ἐπὶ πλέον πολλοὶ δούλοι στὴν Ἀττικὴ ἀνῆκαν ὄχι σὲ Ἀθηναίους πολῖτες, ἀλλὰ σὲ πλούσιους μετοίκους καὶ δούλευαν σὲ μικρὰ ἐργοστάσια στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιὰ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μετάλλου, τοῦ δέρματος καὶ ἄλλων ἀγαθῶν. Π.χ. ὁ Λυσίας, ὁ περίφημος ρήτορας καὶ μέτοικος ἀπὸ τῆς Συρακοῦσες, μαζί με τὸν ἀδελφὸ του τὸν Πολέμαρχο, ἀπασχολοῦσε 120 δούλους σὲ ἐργοστάσιο ἀσπίδων (Λυσίας, 12.19). Τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. ἕνας -δυὸ οἰκονομικὰ προοδευτικοὶ Ἀθηναῖοι πολῖτες ἄρχισαν νὰ μιμοῦνται τοὺς μετοίκους στὸ ζήτημα τῆς ἀπασχολήσεως τῶν δούλων. Π.χ. ὁ Κλέων, πού εἶχε μεταξύ τῶν φτωχῶν πολιτῶν μιὰ μεγάλη μερίδα ὀπαδῶν στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιὰ, χρησιμοποίησε δούλους στὴ βυρσοδεψία. Ὁ Ὑπέρβολος εἶχε ἐργοστάσιο λυχνοποιίας πού ἀπασχολοῦσε δούλους. Ὁ Κλεοφῶν εἶχε δούλους πού ἐργάζονταν στὴν κατασκευὴ μουσικῶν ὀργάνων. Αὐτοὶ οἱ ἄνδρες, ὅσο δημοφιλεῖς καὶ νὰ ἦσαν μεταξύ τῶν φτωχῶν πολιτῶν, ἦσαν ἀντιπαθεῖς, ὅπως βλέπουμε καὶ ἀπὸ τῆς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνη, στοὺς οἰκονομικὰ συντηρητικὸς ζευγίτες τῆς Ἀττικῆς ὑπαίθρου. Δὲν ἦταν ἀντιπαθεῖς ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰτὶ εἶχαν δούλους. Γιὰτὶ πολλοὶ ζευγίτες εἶχαν καὶ οἱ ἴδιοι ἀπὸ ἕνα ἢ δυὸ δούλους. Μᾶλλον ἢ ἀντιπάθεια αὐτὴ ὀφειλόταν στὸ ὅτι χρησιμοποιοῦσαν δούλους στὰ ἐργοστάσια με σκοπὸ τὸ κέρδος, ὅπως καὶ οἱ μέτοικοι.

Αὐτὲς λοιπὸν ἦσαν οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες τῆς μειοψηφίας αὐτῆς τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀττικῆς πού ἀποτελοῦσε τὸ Ἀθηναϊκὸ πολιτικὸ σῶμα. Ὅπως βλέπετε, ἦταν μιὰ πολὺ πολύπλοκη καὶ ἀνομοιόμορφη μειοψηφία. Τὴν ἀποτελοῦσαν πολλοὶ φτωχοὶ, οἱ θῆτες, με κτήματα λίγα ἢ καθόλου καὶ χωρὶς δούλους, πού κέρδιζαν

1. Βλ. Meiggs-Lewis, *op. cit.*, no. 79 με τὸ σχετικὸ σχόλιο.

τὸ ψωμί τους μὲ εὐκαιριακὴ ἀπασχόληση· ἕνας σταθερὸς πυρήνας μικρῶν ἀνεξάρτητων γεωργῶν, ποὺ οἱ περισσότεροὶ εἶχαν τὸ πολὺ ἀπὸ ἕνα δοῦλο, γιὰ νὰ τοὺς βοηθᾷ στὰ κτήματα· οἱ λίγοι πλούσιοι ἀπὸ οἰκογένειες μεγαλοκτηματιῶν μὲ σχετικὰ μεγάλα ἀγροκτήματα καὶ ὀπωσδήποτε περισσότερους ἀπὸ ἕναν ἢ δυὸ δούλους, ἴσως ὅμως ὄχι περισσότερους ἀπὸ ἕναν ἢ δυὸ δούλους, ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν στὰ μεταλλεῖα ἢ ἀλλοῦ· καὶ τελικὰ μερικοὶ νεόπλουτοι, ὅπως ὁ Κλέων, ποὺ μιμήθηκαν τοὺς μετοίκους χρησιμοποιώντας τοὺς δούλους σὲ ἐπικερδεῖς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἀπὸ τοὺς πολὺ φτωχοὺς ὡς τοὺς πολὺ πλούσιους τὸ χάσμα ἦταν μεγάλο, οἱ διαίρεσεις ὅμως δὲν ἦσαν καὶ τόσο σαφεῖς. Π.χ. οἱ τρεῖς γιοὶ ἑνὸς ὀπλίτη ἀγρότη πιθανὸν νὰ ἔβρισκαν τὸ πατρικὸ κτῆμα μικρό, γιὰ νὰ ἔχουν καὶ οἱ τρεῖς τους τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Γι' αὐτὸ συχνὰ ἕνας ἢ καὶ δύο ἀπ' αὐτοὺς ἐργάζονταν ὡς θῆτες στὰ κτήματα τῶν πλουσιότερων γειτόνων ἢ ἔβρισκαν εὐκαιριακὴ ἀπασχόληση στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ ἢ στὸ στόλο ὡς κωπηλάτες. Ἔτσι ζευγίτες καὶ θῆτες μποροῦσαν νὰ βρίσκωνται συγχρόνως σὲ μιὰ οἰκογένεια. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι οἱ πολῖτες καὶ οἱ μὴ πολῖτες δὲν ζοῦσαν σὲ ἐντελῶς ξεχωριστὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ πλαίσια. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μόνο πολῖτες, ὄχι μέτοικοι (καὶ βέβαια ὄχι δοῦλοι) εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν κτηματικὴ περιουσία. Ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς ραγδαίας ἀνάπτυξης τῆς μὴ γεωργικῆς οἰκονομίας λίγη διαφορὰ ὑπῆρχε, γιὰ παράδειγμα, μεταξὺ τοῦ πολίτη Κλέωνα καὶ τοῦ μετοίκου Λυσία μὲ τὰ ἐργοστάσια δέρματος καὶ ἀσπίδων, ἢ μεταξὺ ἑνὸς φτωχοῦ Ἀθηναίου πολίτη καὶ ἑνὸς φτωχοῦ μετοίκου ποὺ ἐργάζονταν ὡς κωπηλάτες ὁ ἕνας πλάι στὸν ἄλλο σὲ μιὰ Ἀθηναϊκὴ τριήρη, ἢ μεταξὺ ἑνὸς τεχνίτη Ἀθηναίου καὶ ἑνὸς δούλου τεχνίτη σὲ μιὰ οἰκοδομικὴ ἐργασία. Ὁ συγγραφέας ἑνὸς ὀλιγαρχικοῦ φυλλαδίου γραμμένου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. παρραπονιέται πὼς ἦταν δύσκολο στὴν Ἀθήνα νὰ ξεχωρίσης ἕνα φτωχὸ πολίτη ἀπὸ ἕνα μέτοικο καὶ ἕνα δοῦλο· ἦταν ντυμένοι τὸ ἴδιο καὶ ἔδειχναν τὸ ἴδιο λίγο σεβασμὸ γιὰ τοὺς ἀνωτέρους τους (Ψευδο-Ξενοφ. Ἀθῆν. Πολ. 1.10).

Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴν κατάσταση στὴν Ἀθήνα, ἂς δοῦμε μὲ συντομία τί συνέβαινε στὴ Σπάρτη. Ἐδῶ, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο ὀλιγαρχικὸ συγγραφέα, ὁ δοῦλος, δηλ. ὁ εἴλωτας, ξεχώριζε ἀμέσως καὶ ἔδειχνε τὸν πρέποντα μεγάλο σεβασμὸ στοὺς πολῖτες (Ψευδο-Ξενοφ. Ἀθῆν. Πολ. 1.11). Αὐτὸ συνέβαινε γιὰτὶ στὴ Σπάρτη οἱ πολῖτες ἀποτελοῦσαν μιὰ ξεχωριστὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ πολιτικὴ, ὄντοτητα — μιὰ μειοψηφία ἀνέργων ξεχωριστὴ ἀπὸ τοὺς εἴλωτες ποὺ δούλευαν τῇ γῆ γιὰ λογαριασμὸ τους. Ἡ Ἀθηναϊκὴ κοινωνία

ήταν, όπως είδαμε, πολύ διαφορετική. Τόσο διαφορετική πού, αν κανείς αγνοήσει τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀθηναῖες δὲν εἶχαν στὴν πράξη πολιτικά δικαιώματα (δὲν ἔχουν βέβαια περάσει καὶ πολλὰ χρόνια ἀπὸ τότε πού δόθηκε τὸ δικαίωμα ψήφου στὶς γυναῖκες ἀκόμα καὶ στὶς σύγχρονες δημοκρατίες), ἂν κανείς θεωρήσει τοὺς φτωχοὺς μετοίκους ὡς ξένους ἐργάτες καὶ τοὺς πλούσιους μετοίκους ὡς ξένες ἐπιχειρήσεις καὶ ἂν κανείς προχωρήσει ἀκόμα περισσότερο καὶ θεωρήσει τοὺς δούλους ὄχι ὡς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, ἀλλὰ ὡς μέρος τῶν μέσων προαγωγῆς τῆς Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, ὅπως καὶ ἡ γῆ πού εἶναι μοιρασμένη ἄνισα, τότε ἡ ἀρχαία Ἀθηναϊκὴ κοινωνία μοιάζει ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις μὲ μιὰ σύγχρονη δυτικοῦ τύπου δημοκρατία. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀξίζει νὰ ἐξετάσουμε πῶς τὸ πολιτικὸ σῶμα διαχειριζόταν τὶς ὑποθέσεις του. Ἄς περάσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ κοινωνικά καὶ οἰκονομικά στὰ πολιτικά καὶ θεσμικά πλαίσια.

II

Βασικὴ θεσμικὴ ἀρχὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, πράγμα πού καὶ ἡ ἴδια ἡ λέξη δημοκρατία τὸ φανερώνει, ἦταν ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία (τὸ κράτος) πρέπει νὰ βρίσκεται ὅπωςδήποτε στὰ χέρια τοῦ λαοῦ (δήμου), καὶ αὐτὸ σημαίνει στὴν πράξη τὴ λαϊκὴ συνέλευση (ἐκκλησία τοῦ δήμου). Γιὰ ὅλα τὰ προβλήματα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἢ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἀποφάσιζε ἡ ἐκκλησία, πού συνερχόταν στὴν Πνύκα τουλάχιστο 40 φορές τὸ χρόνο. Κάθε ἐνήλικος Ἀθηναῖος, ἀνεξάρτητα ἂν ἦταν πλούσιος ἢ φτωχός, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ λάβει μέρος, νὰ μιλήσει καὶ τελικὰ νὰ ψηφίσει σηκώνοντας τὸ χέρι. Ἡ πλειοψηφία ἀποφάσιζε. Αὐτὲς οἱ συνελεύσεις ἦταν πράγματι μαζικές. Εἶναι φυσικὸ ὅτι κάθε φορὰ δὲν ἔπαιρναν μέρος ὅλοι ὅσοι εἶχαν τὸ δικαίωμα αὐτό, δηλ. οἱ 40.000. Αὐτοὶ πού ἔκαναν κριτικὴ τῆς δημοκρατίας τὸ 411 ἰσχυρίζονταν ὅτι, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας, ἐξαιτίας τοῦ πολέμου ἔπαιρναν μέρος σ' αὐτὲς τὶς συνελεύσεις ὄχι περισσότεροι ἀπὸ 5.000 (Θουκ. 8.72.1). Αὐτὸ βέβαια ὀφειλόταν σὲ εἰδικὲς συνθήκες, καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο (δηλ. πρὶν ἀπὸ τὸ 431) ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν πού ἔπαιρναν μέρος ἦταν πολὺ μεγαλύτερος, 10.000 ἢ καὶ περισσότεροι.

Τὰ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἀποφάσιζε ἡ ἐκκλησία τὰ συζητοῦσε προηγουμένως ἡ Βουλὴ, πού ὄριζε καὶ τὴν ἡμερήσια διάταξη γιὰ τὴν ἐκκλησία. Αὐτὸ τὸ σῶμα (δηλ. τὴ Βουλὴ) δὲν τὸ ἀποτελοῦσαν λίγοι ἀνθρώποι διακεκριμένοι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἡλικίας, τῆς εὐγένειας, τοῦ πλού-

του, τῆς εὐφυΐας ἢ εἰδικῶν ἱκανοτήτων, οὔτε ἐπιτρεπόταν στὰ μέλη του συνεχῆς ἢ κατ' ἐπανάληψη ἄσκηση τῆς ὑπηρεσίας τους, γιὰ νὰ μὴν ἀποκτήσουν πείρα μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ ἐπηρεάσουν τὶς ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησίας. Ἡ Βουλὴ εἶχε πολλὰ μέλη, 500, ποὺ ἄλλαζαν κάθε χρόνο. Κάθε Ἀθηναῖος πάνω ἀπὸ τριάντα χρονῶν μπορούσε νὰ εἶναι βουλευτής, ὄχι ὅμως περισσότερο ἀπὸ δυὸ φορές στὴ ζωὴ του. Ἡ ἐκλογὴ του γινόταν ὄχι μὲ ψηφοφορία ἀλλὰ μὲ κλῆρο. Ἄνθρωποι πλούσιοι καὶ μὲ κύρος θὰ μπορούσαν νὰ ἐπηρεάσουν τὸ ἀποτέλεσμα, ἂν ἡ ἐκλογὴ γινόταν μὲ ψηφοφορία, ὄχι ὅμως ὅταν γινόταν μὲ κλῆρο. Ὅσοι ἐκλέγονταν, προτοῦ ἀναλάβουν, ὑποβάλλονταν σὲ ἐξέταση (δοκιμασία), καὶ στὸ τέλος τῆς ἐτήσιας ἀρχῆς τους σὲ ἔλεγχο (εὐθυνα) τῶν πράξεών τους. Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ὑπηρεσίας τους ἀσκοῦσαν τὰ καθήκοντά τους χωρισμένοι σὲ ομάδες ἀπὸ 50 μὲ μιὰ σειρά ποὺ καθοριζόταν μὲ κλῆρο, κάθε ομάδα γιὰ ἓνα δέκατο τοῦ ἔτους, ὡς ἡγετικὸ τμήμα ὅλου τοῦ σώματος. Κάθε μικρότερο τμήμα εἶχε καὶ διαφορετικὸ γραμματέα, δηλ. ὑπῆρχαν 10 γραμματεῖς σὲ ἓνα ἔτος, καὶ κανένας τους δὲν μπορούσε νὰ ἔχη ὑπερβολικὴ ἐπιρροή. Ὁ πρόεδρος τοῦ μικρότερου τμήματος, ποὺ ἦταν συνάμα καὶ πρόεδρος τῆς βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας, στὴν πραγματικότητά δηλ. πρόεδρος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους, ἐκλεγόταν μὲ κλῆρο κάθε μέρα, ἔτσι ὥστε σὲ ἓνα ἔτος, περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς βουλευτὲς ὑπηρετοῦσαν μὲ τὴ σειρά τους ὡς πρόεδροι. Ἐτσι οὔτε ὁ πρόεδρος οὔτε ὁ γραμματεὺς μπορούσαν νὰ κάνουν κατάχρηση τῆς πολιτικῆς τους δυνάμεως σὲ βάρος τοῦ λαοῦ.

Αὐτὲς τὶς ἀρχὲς τῆς ἐκ περιτροπῆς ὑπηρεσίας, τῆς ἐκλογῆς μὲ κλῆρο καὶ τῆς μεγάλης συμμετοχῆς τὶς βλέπουμε καὶ στὸ σύστημα τῶν ἀξιωματούχων. Αὐτοὶ γενικὰ ὑπηρετοῦσαν ὄχι μόνοι τους ἀλλὰ ὡς μέλη ἐπιτροπῶν ἀπὸ δέκα ἄτομα, ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο καὶ ὑποβάλλονταν σὲ δοκιμασία καὶ σὲ ἔλεγχο. Οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιτροπὲς ἀσχολοῦνταν μὲ οἰκονομικὰ θέματα. Μιὰ ἐπιτροπὴ εἰσέπραττε φόρους ἀπὸ τοὺς συμμάχους, ἄλλη τὶς ὀφειλὲς πρὸς τὸ δημόσιο, ἄλλη τὰ χρήματα ἀπὸ συμβάσεις τοῦ δημοσίου γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων. Ἄλλες πάλι ἐπιτροπὲς ἔκαναν τὶς πληρωμὲς γιὰ τοὺς διάφορους δημοσίους σκοποὺς. Μιὰ ἄλλη ἐπιτροπὴ ἔκανε λογιστικὸ ἔλεγχο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν ἄλλων ἐπιτροπῶν. Τὸ σύστημα ἦταν σκόπιμα ἐξαιρετικὰ πολὺπλοκο. Ὅσο περισσότεροι διαχειρίζονταν τὰ δημόσια χρήματα, τόσο λιγότερες ἦσαν οἱ πιθανότητες κατάχρησης. Καὶ ὅσο πιὸ περιορισμένη ἦταν ἡ περιοχὴ τῆς δραστηριότητος καὶ ὑπευθυνότητος καθὲς ἐπιτροπῆς, τόσο πιὸ εὐκόλο ἦταν γιὰ ἓναν ἀπλὸ ἄνθρωπο νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀξιωματοῦς του. Δὲ χρειάζονταν ἰδιαιτέρες

ικανότητες κι έτσι ή έκλογή με κλήρο δέν ήταν άτοπη. Μόνον οί στρατιωτικοί ήγέτες, ιδιαίτερα οί δέκα στρατηγοί, εκλέγονταν με ψηφοφορία και όχι με κλήρο και είχαν τό δικαίωμα επανεκλογής. Λέγεται ότι ο Περικλής όφειλε τήν έπιρροή του στη συνεχή ύπηρεσία του ως στρατηγού κατά τά έτη μεταξύ 443 και 430 (Πλουτ. *Περικλής* 16.3). Άλλά ακόμα και αυτόν τόν υπόβαλλαν σε έλεγχο τών πράξεών του και μπορούσαν νά τόν απομακρύνουν από τή στρατηγία όποιαδήποτε στιγμή, όπως και έγινε τό 430.

Τελευταίο και πιό σπουδαίο οί δικαστές. Στην Άθήνα ύπήρχαν παραδοσιακά 9 δικαστές, δηλ. οί 9 άρχοντες, που εκλέγονταν κάθε χρόνο πρώτα με ψηφοφορία κι ύστερα με μικτό σύστημα ψήφου και κλήρου από τις δυό ανώτερες τάξεις, τούς πεντακοσιομεδίμους και τούς ίππεύς, που όλοι μαζί πιθανώς έφταναν τούς 1000 από τις 40.000 πολίτες. Έτσι τό μεγαλύτερο μέρος τών πολιτών, που τό αποτελούσαν οί ζευγίτες και οί θήτες, αποκλειόταν από τό αξίωμα αυτό. Τούς δικαστές βοηθούσε στο έργο τους ή Βουλή του Άρείου Πάγου, που τήν αποτελούσαν πρώην άρχοντες, δηλ. άνθρωποι τής ίδιας πλούσιας μειονότητας, που και αυτοί ήσαν ισόβιοι. Οί έξουσίες αυτών τών δικαστών και αυτοού του δικαστηρίου καταργήθηκαν τό 461 από κάποιον Έφιάλτη, για τόν όποιο δέν ξέρουμε πολλά πράγματα, και τό γεγονός αυτό σήμαινε στην πράξη τήν εγκαθίδρυση πλήρους δημοκρατίας στην Άθήνα. Στη θέση τους ιδρύθηκαν μεγάλα λαϊκά δικαστήρια, που τά αποτελούσαν εκατοντάδες δικαστών που εκλέγονταν από όλους ανεξαιρέτως τούς Άθηναίους πολίτες, ακόμα και τούς θήτες, και οί αποφάσεις τους στηρίζονταν στην πλειοψηφία τών ψήφων. Η σημασία τής αλλαγής αυτής φαίνεται και από τό γεγονός ότι ο Έφιάλτης δολοφονήθηκε λίγο άργότερα από κάποιον άγνωστο¹. Παρά τή δολοφονία του όμως ή αλλαγή έμεινε. Τελικά επικράτησε τό σύστημα, σύμφωνα με τό όποιο κάθε Άθηναός πολίτης μπορούσε νά έγγράφεται κάθε χρόνο σε έναν κατάλογο 6.000 δικαστών, που ύπηρετούσαν τακτικά όλο τό έτος στα διάφορα λαϊκά δικαστήρια που συνεδρίαζαν συγχρόνως. Οί άρχοντες, που από τό 457 μπορούσαν νά εκλεγούν από τις τάξεις τών ζευγιτών και τών θητών καθώς και τών πεντακοσιομεδίμων και ίππέων², δέν καταργήθηκαν αλλά απλώς προήδρευαν στα λαϊκά αυτά δικαστήρια.

Τέλος τό πιό σημαντικό σημείο : Συνέπεια του θεσμού τών λαϊ-

1. Άντιφών 5.68, Άριστοτ. Άθην. Πολ. 25.4.

2. Ό Άριστοτέλης (Άθην. Πολ. 26.2. Βλ. και 7.4.) άφήνει νά έννοηθί ότι οί θήτες μπορούσαν νά ύπηρετήσουν δηλώνοντας απλώς ότι είναι ζευγίτες.

κῶν δικαστηρίων ἦταν νὰ καθορισθῇ ἡμερομίσθιο 2 ἢ 3 ὀβολῶν ἀπὸ τὸν Περικλῆ γύρω στὸ 450¹, γιὰ νὰ διευκολύνῃ ἀκόμη καὶ τοὺς πρὸ φτωχοὺς νὰ ὑπηρετήσουν ὡς δικαστές. Ἀμέσως ἔπειτα ἡ καθιέρωση μισθοῦ γιὰ δημόσια ὑπηρεσία ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς βουλευτὲς καὶ τοὺς ἀξιωματοῦχοι. Χωρὶς μισθό, παράλληλα μὲ τὴν ἐκλογή μὲ κλῆρο, ἡ δημοκρατία ποὺ ἐγκαθίδρυσε ὁ Ἐφιάλτης θὰ ἦταν θνησιγενής. Ὁχι μόνο οἱ φτωχοὶ θῆτες, ποὺ ὅπως εἶδαμε ἀποτελοῦσαν μισὸ τουλάχιστο πληθυσμὸ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπλίτες γεωργούς, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπόλοιπου πληθυσμοῦ, δὲ θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ πάρουν μέρος στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας τους. Αὐτὸ θὰ παρέμενε προνόμιο τῶν λίγων πλούσιων πολιτῶν.

Ἀφιέρωσα τόσο πολὺ χρόνο στὴ σύντομη αὐτὴ περιγραφή τῆς λειτουργίας τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, γιὰτὶ πιστεύω ὅτι εἶναι σχετικὴ μὲ τὸ θέμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχίσαμε. Εἶδαμε ὅτι ἓνας σύγχρονος δημοκράτης θὰ μπορούσε νὰ βρῇ ἐλλείψεις στὴν Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, γιὰτὶ ἀπέκλειε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τίς γυναῖκες, τοὺς μετοίκους καὶ τοὺς δούλους. Τώρα ὅμως μπορούμε ἐπίσης νὰ δοῦμε ὅτι ἓνας ἀρχαῖος Ἀθηναῖος δημοκράτης, ἂν ἐβλεπε τὸ πολίτευμα ἑνὸς σύγχρονου κράτους, ὅπως π. χ. τῆς δικῆς μου χώρας, ποὺ περηφανεύεται ὅτι εἶναι δημοκρατικὴ, θὰ ἀνησυχούσε πάρα πολὺ ἀπὸ τὴ δύναμη ποὺ ἔχουν ἡ βουλή, οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ δικαστές. Γιὰ τοὺς περισσότερους πολίτες τῆς Ἀγγλίας ἡ συμμετοχὴ τους στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας περιορίζεται σὲ μιὰ μόνο ψῆφο κάθε τέσσερα ἢ πέντε χρόνια, ποὺ τὴ δίνουν σὲ ἓναν ὑποψήφιο ὄχι τῆς δικῆς τους ἐκλογῆς, ἀλλὰ τῶν μεγαλύτερων πολιτικῶν κομμάτων. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὁ ἀρχαῖος Ἀθηναῖος δημοκράτης θὰ ἀποκαλοῦσε δημοκρατικὸ ἓνα τέτοιο σύστημα. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἔγινε ὀξύτερο πρόσφατα, ὅταν ἔγινε δημοψήφισμα γιὰ τὴν παραμονὴ τῆς Ἀγγλίας στὴν Κοινὴ Ἀγορά. Ὑπῆρχαν πολλοὶ ποὺ θεωροῦσαν τὴν ἄμεση αὐτὴ προσφυγὴ στὸ λαὸ γιὰ ἓνα εἰδικὸ θέμα ὡς ἐπικίνδυνο θεσμικὸ προηγούμενο. Καὶ ὅμως ἀκριβῶς πάνω στὴ βᾶση αὐτὴ στηριζόταν ἡ ἀρχαία Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία.

III

Ἄς γυρίσουμε ὅμως στὸν 5ον αἰ. π.Χ. Στὸν Ἐπιτάφιο, ποὺ ἐκφώνησε ὁ Περικλῆς γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ Πελοποννησια-

1. Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολ. 27.3, Ἀριστ. Ἰαπεῖς 51.

κῶν δικαστηρίων ἦταν νὰ καθορισθῇ ἡμερομίσθιο 2 ἢ 3 ὀβολῶν ἀπὸ τὸν Περικλῆ γύρω στὸ 450¹, γιὰ νὰ διευκολύνη ἀκόμη καὶ τοὺς πιὸ φτωχοὺς νὰ ὑπηρετήσουν ὡς δικαστές. Ἀμέσως ἔπειτα ἡ καθιέρωση μισθοῦ γιὰ δημόσια ὑπηρεσία ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς βουλευτὲς καὶ τοὺς ἀξιωματούχους. Χωρὶς μισθό, παράλληλα μὲ τὴν ἐκλογή μὲ κλῆρο, ἡ δημοκρατία ποὺ ἐγκαθίδρυσε ὁ Ἐφιάλτης θὰ ἦταν θνησιγενής. Ὅχι μόνο οἱ φτωχοὶ θῆτες, ποὺ ὅπως εἶδαμε ἀποτελοῦσαν μισὸ τουλάχιστο πληθυσμὸ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπλίτες γεωργούς, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπόλοιπου πληθυσμοῦ, δὲ θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ πάρουν μέρος στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας τους. Αὐτὸ θὰ παρέμενε προνόμιο τῶν λίγων πλούσιων πολιτῶν.

Ἀφιέρωσα τόσο πολὺ χρόνο στὴ σύντομη αὐτὴ περιγραφή τῆς λειτουργίας τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, γιὰτι πιστεύω ὅτι εἶναι σχετικὴ μὲ τὸ θέμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχίσαμε. Εἶδαμε ὅτι ἓνας σύγχρονος δημοκράτης θὰ μπορούσε νὰ βρῇ ἐλλείψεις στὴν Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, γιὰτι ἀπέκλειε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τίς γυναῖκες, τοὺς μετοίκους καὶ τοὺς δούλους. Τώρα ὅμως μπορούμε ἐπίσης νὰ δοῦμε ὅτι ἓνας ἀρχαῖος Ἀθηναῖος δημοκράτης, ἂν ἔβλεπε τὸ πολίτευμα ἑνὸς σύγχρονου κράτους, ὅπως π. χ. τῆς δικῆς μου χώρας, ποὺ περηφανεύεται ὅτι εἶναι δημοκρατικὴ, θὰ ἀνησυχοῦσε πάρα πολὺ ἀπὸ τὴ δύναμη ποὺ ἔχουν ἡ βουλή, οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ δικαστές. Γιὰ τοὺς περισσότερους πολίτες τῆς Ἀγγλίας ἡ συμμετοχὴ τους στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας περιορίζεται σὲ μιὰ μόνο ψῆφο κάθε τέσσερα ἢ πέντε χρόνια, ποὺ τὴ δίνουν σὲ ἓναν ὑποψήφιο ὄχι τῆς δικῆς τους ἐκλογῆς, ἀλλὰ τῶν μεγαλύτερων πολιτικῶν κομμάτων. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὁ ἀρχαῖος Ἀθηναῖος δημοκράτης θὰ ἀποκαλοῦσε δημοκρατικὸ ἓνα τέτοιο σύστημα. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἔγινε ὀξύτερο πρόσφατα, ὅταν ἔγινε δημοψήφισμα γιὰ τὴν παραμονὴ τῆς Ἀγγλίας στὴν Κοινὴ Ἀγορά. Ὑπῆρχαν πολλοὶ ποὺ θεωροῦσαν τὴν ἄμεση αὐτὴ προσφυγὴ στὸ λαὸ γιὰ ἓνα εἰδικὸ θέμα ὡς ἐπικίνδυνο θεσμικὸ προηγούμενο. Καὶ ὅμως ἀκριβῶς πάνω στὴ βάση αὐτὴ στηριζόταν ἡ ἀρχαία Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία.

III

Ἄς γυρίσουμε ὅμως στὸν 5ον αἰ. π.Χ. Στὸν Ἐπιτάφιο, ποὺ ἐκφώνησε ὁ Περικλῆς γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ Πελοποννησια-

1. Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολ. 27.3, Ἀριστ. Ἰσπεῖς 51.

κοῦ πολέμου, ἀποκαλεῖ τὴν Ἀθήνα ἐκπαιδευτικὸ κέντρο ὅλης τῆς Ἑλλάδας: *ξυνελών τε λέγω τὴν πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδεύειν εἶναι* (2.41.1). Ἡ Ἀθήνα ἔδινε μαθήματα δημοκρατίας. Καὶ αὐτὸ πράγματι ἔκανε. Τότε ποῦ ὁ Ἐφιάλτης ἐγκαθίδρυσε τὴ δημοκρατία τὸ 461, οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν τὸ κέντρο μιᾶς χαλαρῆς συμμαχίας κρατῶν τοῦ Αἰγαίου, ποῦ ἀρχικὰ ἔγινε, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν Περσικὴ ἀπειλὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς μεγάλῃς ἐκστρατείας τοῦ Ξέρξη τὸ 480. Ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στὴν Ἀθήνα εἶχε σημαντικὸ ἀντίκτυπο. Τὸ παράδειγμα ποῦ πρόσφερε ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία στὶς φτωχότερες τάξεις τῶν συμμαχικῶν πόλεων ἔκανε τοὺς πλουσίους νὰ φοβοῦνται γιὰ τὴ θέση τους καὶ τὴν ἐπιρροή τους. Πολλοὶ προσπάθησαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀνεξαρτησία τῶν πόλεων τους ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, χωρὶς νὰ ἀποκλείουν ἀκόμα καὶ τὴν περίπτωση νὰ πᾶνε μὲ τὸ μέρος τῶν Περσῶν. Ἡ Ἀθήνα ὅμως δὲν ἐπέτρεψε νὰ γίνῃ κάτι τέτοιο. Χρησιμοποίησε βία, γιὰ νὰ ἐπαναφέρῃ στὴ συμμαχία τὶς πόλεις αὐτές, καὶ ἔπειτα — τὸ πιὸ σημαντικό — ἐγκαθίδρυσε δημοκρατία στὶς πόλεις αὐτές. Αὐτὸ ἄρχισε πιθανῶς ἀμέσως μετὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ Ταμείου τὸ 454, οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ὅμως εἶναι ἀσφαεῖς καὶ ἀντιφατικὲς. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι τὸ 440 μὲ μιὰ πράξη ποῦ ὁ Θουκυδίδης θεωροῦσε ὡς τελικὴ γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Ἀθηναϊκῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ Ἀθηναῖοι ἐγκαθίδρυσαν δημοκρατία στὴ Σάμο, τὴν πιὸ μεγάλη καὶ ἰσχυρὴ σύμμαχό τους, καὶ ἔπειτα χρησιμοποίησαν ὅλες τὶς στρατιωτικὲς τους δυνάμεις, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴ δημοκρατία αὐτὴ ἀπὸ τοὺς κινδύνους τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τῆς Περσικῆς ἀντίδρασης¹.

Κατὰ τὰ ἔτη μεταξὺ τοῦ 440 καὶ 432 τέλειωσε ὁ Παρθενώνας καὶ τὸ πελώριο χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς². Ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία φαινόταν νὰ ἔχῃ λαμπρὴ ἐπιτυχία. Οἱ συντηρητικὲς δυνάμεις τῆς Ἑλλάδας ἐτοιμάζονταν μὲ ἡγέτες τοὺς Σπαρτιάτες γιὰ μιὰ τελικὴ ἀναμέτρηση. Στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ποῦ ξέσπασε τὸ 431 σύνθημα τῶν Σπαρτιατῶν ἦταν ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τὴν τυραννία τῆς Ἀθῆνας (Θουκ. 1.124.3, 139. 3, 2. 8. 4, 3. 32. 2, 4. 85. 1). Στὴν πραγματικότητα ὅμως αὐτὴ ἡ ἐλευθερία γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίζονταν ἦταν ἡ παραδοσιακὴ ἐλευθερία τῆς κατεστημένης μειοψηφίας σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα νὰ κρατήσῃ, ἢ νὰ ἀνακτήσῃ, τὸν πλοῦτο, τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐπιρροή της ποῦ εἶχε πρίν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ περισσό-

1. Θουκ. 1.115.2 - 117. Γιὰ τὴν πιθανὴ προγενέστερη ἐπιβολὴ τῆς δημοκρατίας στὶς συμμαχικὲς πόλεις, βλ. Meiggs-Lewis, *op. cit.*, nos. 40 καὶ 47 μὲ τὰ σχετικὰ σχόλια.

2. Βλ. Meiggs-Lewis, *op. cit.*, nos. 54 καὶ 59 μὲ τὰ σχετικὰ σχόλια.

τεροι φτωχοὶ ἀγωνίζονταν νὰ κρατήσουν ἢ νὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερία ποὺ τοὺς ἔδινε ἡ δημοκρατία. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὁμιλητὲς στὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη δηλώνει ὅτι ὁ λαὸς παντοῦ στὴν Ἑλλάδα διάκειται εὐνοϊκὰ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους (Θουκ. 3.47.2). Μιὰ ἀνάλυση τῆς Ἱστορίας του φανερῶνει ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀλήθεια. Ὁ πόλεμος ποὺ ἔμοιαζε στὴν ἀρχὴ μὲ μιὰ διαφορὰ μεταξὺ τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Σπάρτης ἐξελίχτηκε γρήγορα σὲ ἓναν ἐπαναστατικὸ πόλεμο μεταξὺ τῶν λίγων καὶ τῶν πολλῶν στὶς Ἑλληνικὲς πόλεις. Ὁ Θουκυδίδης λέει στὴν περίφημη ἀνάλυση τῆς ἐξέγερσης στὴν Κέρκυρα τὸ 427 (3.82.1):

Οὕτως ὡμῆ ἢ στάσις προухώρησε, καὶ ἔδοξε μᾶλλον, διότι ἐν τοῖς πρώτῃ ἐγένετο, ἐπεὶ ὕστερόν γε καὶ πᾶν ὡς εἰπεῖν τὸ Ἑλληνικὸν ἐκινήθη, διαφορῶν οὐδῶν ἐκασταχοῦ τοῖς τε τῶν δῆμων προστάταις τοὺς Ἀθηναίους ἐπάγεσθαι καὶ τοῖς ὀλίγοις τοὺς Λακεδαιμονίους.

Στὸ τέλος βέβαια οἱ Ἀθηναῖοι ἠττήθηκαν καὶ παραδόθηκαν στοὺς Σπαρτιατὰς τὸ 404. Ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἀπέτυχε. Τὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες πόλεις ἀνατράπηκαν καὶ στὴ θέση τους ἐγκαθιδρύθηκαν ὀλιγαρχίες. Βέβαια τὰ δημοκρατικὰ καθεστῶτα γρήγορα ξαναγύρισαν καὶ πάλι στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλοῦ. Ἀλλὰ ἡ ρωμαλεότητα ποὺ εἶχε ἡ δημοκρατία τοῦ 5ου αἰ. ποτὲ δὲν ἐπανῆλθε. Οἱ πνευματικοὶ ἄνδρες θεωροῦσαν τὴ μοναρχία ὡς τὴν πιὸ ἐπιθυμητὴ μορφή πολιτεύματος, ποὺ γρήγορα ἐνσαρκώθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

IV

Γιατὶ τότε ἀπέτυχε ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία; Τὸ πρόβλημα εἶναι μεγάλο. Γιατὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας δὲν ξαναπόκτησε τὴ δύναμη καὶ τὴ σημασία της στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη παρὰ μόνο ὕστερα ἀπὸ 2.000 χρόνια, τὸν 18ο αἰῶνα; Σήμερα ζοῦμε σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ δημοκρατία, δηλ. τὸ δικαίωμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων νὰ συμμετέχουν στὴ διακυβέρνησή τους, εἶναι ὁ δημόσιος παραδεδεγμένος σκοπὸς κάθε μεγάλου πολιτικοῦ κινήματος. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἐπομένως σπουδαῖο: Γιατὶ ἡ πρώτη δημοκρατία ἀπέτυχε;

Ἄν μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποβάλη αὐτὴ τὴν ἐρώτηση στὰ μέλη τῶν πολλῶν ὀλιγαρχικῶν ομάδων ἢ ἑταιρειῶν, ποὺ σκοπὸ τους εἶχαν τὰξαι τὴν ἀνατροπὴ τῆς δημοκρατίας, θὰ ἔπαιρνε μιὰ στερεότυπη ἀπάντηση: φταίει ἡ ἴδια ἡ δημοκρατία. Ἡ ἀποτυχία ἦταν ἀναπόφευκτη, ἀφοῦ ἡ ἐξουσία δόθηκε στοὺς πολλοὺς, τοὺς ἀμόρφωτους καὶ τοὺς ἀπληροφόρη-

τους και όχι στους λίγους, τους έξυπνους και τους ενήμερους. Βρίσκει κανείς την άποψη αυτή στην απλούστερη μορφή της στο λόγο του Μεγαβύζου στο τρίτο βιβλίο του Ἡροδότου (3.81.1-2):

*Ὅμιλον γὰρ ἀρχίου οὐδέν ἐστι ἀξυνετώτερον . . . ὁ μὲν γὰρ
<τύραννος> εἴ τι ποιέει, γινώσκων ποιέει, τῷ δὲ <δήμῳ> οὐδὲ
γινώσκειν ἔνι· κῶς γὰρ ἂν γινώσκοι δς οὔτ' ἐδιδάχθη οὔτε εἶδε
καλὸν οὐδὲν οἰκίῳν, ὠθέει τε ἐμπροσθὼν τὰ πρῆγματα ἄνευ νόου,
χειμάροω ποταμῶ ἵκελος;*

Ἡ ἴδια άποψη επικρατοῦσε και στον κύκλο του Σωκράτη· και αυτή την άποψη ανέπτυξε αργότερα ο Πλάτων στην έντελῶς αντίθετη από τη δημοκρατία *Πολιτεία* του, όπου όσοι έχουν τη γνώση κυβερνοῦν αυτούς που δέν την έχουν. Ὁ Θουκυδίδης επίσης εἶχε αυτή την αντίληψη. Πιστεύοντας, ότι ή δύναμη είναι ο τελικός στόχος τῆς ανθρώπινης προσπάθειας, δέν ήθελε να πιστέψη ότι ή δημιουργία τῆς Ἀθηναϊκῆς δύναμης από τη γενιά πριν από τον πόλεμο χρωστοῦσε τίποτα στη γέννηση τῆς δημοκρατίας. Ἀντίθετα πίστευε πῶς ή Ἀθήνα ήταν τότε λόγω μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπό του πρώτου ἀνδρός ἀρχή (2.65.9). Για τὸ Θουκυδίδη τὸ λάθος ήταν ή φυσική συνέπεια τῆς άσκησης τῶν έξουσιῶν από τὸ λαὸ (2.65.10):

*οἱ δὲ ὕστερον (δηλ. μετὰ τὸν Περικλῆ) . . . ἐτροάποντο καθ' ἡδονὰς
τῷ δήμῳ και τὰ πράγματα ἐνδιδόναι. ἐξ ὧν ἄλλα τε πολλὰ, ὡς ἐν
μεγάλῃ πόλει και ἀρχὴν ἐχούση, ἡμαρτήθη και ὁ ἐς Σικελίαν πλοῦς.*

Οἱ δυὸ πολιτικοὶ που παρουσιάζονται από τὸ Θουκυδίδη στην Ἱστορία του ὡς πιθανῶτατοι τῷ δήμῳ, δηλ. ὁ Κλέων στην Ἀθήνα (3.36.6) και ὁ Ἀθηναγόρας στις Συρακοῦσες (6.35.2), παρουσιάζονται και οἱ δυὸ τους ὡς ἀμαθεῖς και συγκρίνονται με τοὺς εὐφυεῖς ἀνταγωνιστές τους. Ὁ Κλέων, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Διόδωτος στο λόγο για τὴ Μυτιλήνη, δέν καταλαβαίνει καλά τὴ θεωρία τῆς τιμωρίας, και γι' αὐτὸ εἶναι ἀνίκανος νὰ εἰσηγηθῆ τὴν ὀρθὴ δράση για τὸ σκοπὸ του. Ὁ Ἀθηναγόρας στις Συρακοῦσες έχει ἄδικο νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ή Ἀθηναϊκὴ ἐκστρατεία στη Σικελία ήταν ἀπλῶς μιὰ ψεύτικη διάδοση του Ἐρμοκράτη και τῶν ὀλιγαρχικῶν φίλων του, για νὰ φοβίσουν τὸ λαὸ τῶν Συρακοῦσῶν (6.36). Ὁ λόγος του Ἀθηναγόρα περιέχει τὴν πιὸ καλὴ θουκυδίδεια διατύπωση του δημοκρατικοῦ ιδεώδους (6.39.1):

*φήσει τις δημοκρατίαν οὔτε ξυνετὸν οὔτ' ἴσον εἶναι, τοὺς δ'
ἔχοντας τὰ χρήματα και ἄρχειν ἄριστα βελτίστους. ἐγὼ δὲ φημι
πρῶτα μὲν δῆμον ξύμπαν ὠνομάσθαι, ὀλιγαρχίαν δὲ μέρος, ἔπειτα*

φύλακας μὲν ἀρίστους εἶναι χρημάτων τοὺς πλουσίους, βουλευσάιν δ' ἂν βέλτεστα τοὺς ξυνετούς, κρῖναι δ' ἂν ἀκούσαντας ἄριστα τοὺς πολλοὺς, καὶ ταῦτα ὁμοίως καὶ τὰ μέρη καὶ ξύμπαντα ἐν δημοκρατίᾳ ἰσομοιεῖν.

Καὶ ὅμως αὐτὸ συμβαίνει στὸ λόγο ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ πρὸ καθαρὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον ὁμιλητῆ στὴν Ἱστορία ἀποδεικνύεται ὅτι κάνει λάθος. Τέτοια σκόπιμη, σχεδὸν κακεντρεχῆς, εἰρωνεῖα φανερῶναι πολὺ καθαρὰ τὴν περιφρόνηση τοῦ Θουκυδίδη πρὸς τὴ δημοκρατία. Ὁ ἴδιος φαίνεται νὰ συμφωνῇ περισσότερο μὲ τὰ λόγια τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὅταν μιλᾷ στοὺς Σπαρτιάτες τὸ 414 (7.89.6):

δημοκρατίαν γε καὶ ἐγινώσκωμεν οἱ φρονοῦντές τι . . . ἀλλὰ περὶ ὁμολογουμένης ἀνοίας οὐδὲν ἂν καινὸν λέγοιτο.

Ἄν ὁ Θουκυδίδης εἶχε δίκιο, τότε ὅλοι αὐτοὶ ποὺ σήμερα πιστεύουν ἢ προσποιοῦνται ὅτι πιστεύουν στὶς δημοκρατικὲς ἀρχές ποὺ ὑπῆρχαν στὸ πολίτευμα τοῦ 5ου αἰῶνα βρίσκονται σὲ πλάνη. Ἴσως ὅμως δὲν εἶχε δίκιο. Ἴσως ὁ λόγος γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς δημοκρατίας δὲν ἦταν, ὅπως ὁ ἴδιος θέλει νὰ πιστέψουμε, ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ ἔλλειψη εὐφύτας τῆς πλειοψηφίας, ἀλλὰ κάποιος ἄλλος. Ἄς προσπαθήσουμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ πράγματα διαφορετικά.

V

Εἶδαμε πῶς οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἐφιάλτη τὸ 462/1 δημιούργησαν ἓνα σύστημα ἀξιοθαύμαστο στὶς λεπτομέρειές του, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσθῃ ἡ δικαστικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ κυριαρχία τῆς πλειοψηφίας στὰ δικαστήρια καὶ στὴν ἐκκλησία. Οἱ μεταρρυθμίσεις ἦσαν οὐσιαστικὰ φιλελεύθερες, γιὰτὶ ἐξασφάλιζαν πλήρη πολιτικὴ ἰσότητα τῶν πολιτῶν. Τὸν Ἐφιάλτη τὸν ὑποστήριξαν οἱ ζευγίτες, δηλ. οἱ μικρογεωργοί, ποὺ μέχρι τότε δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ γίνουν ἄρχοντες καὶ ἀρεοπαγίτες. Οἱ θῆτες βέβαια, δηλ. οἱ φτωχοὶ τῆς ὑπαίθρου καὶ τῆς πόλης, ὅπως καὶ οἱ μικρογεωργοί, ὑποστήριξαν τὸν Ἐφιάλτη, δὲν ἦταν ὅμως ἡ θέληση ἢ δική τους, ἀλλὰ ἡ θέληση τῶν μικρογεωργῶν ποὺ ἔβρισκε τὴν πραγματοποίησή της στὸ νέο πολίτευμα. Ἐγκαθιδρύθηκε μόνον πολιτικὴ ἰσότητα καὶ ὄχι οικονομική. Οἱ ζευγίτες εἶχαν περιουσία καὶ σέβονταν τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ θῆτες ἐπίσης — ἂν καὶ φτωχοὶ καὶ χωρὶς περιουσία — δὲν ζήτησαν ἀνακατανομὴ τῆς περιουσίας. Ὅπως εἶδαμε, δὲν ὑπῆρχε σαφὴς κοινωνικὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν οικονομική, διαφορὰ μεταξὺ τῶν θητῶν καὶ τῶν ζευγιτῶν, καὶ ἔτσι οἱ δυὸ τάξεις πίστευαν στὶς ἴδιες ἀ-

ξίες. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι καμιὰ προσπάθεια δὲν ἐγίνε ἀπὸ τὸν Ἐφιάλτη γιὰ οἰκονομικὴ ἰσότητα μὲ τὴν ἀνακατανομὴ τῆς κτηματικῆς περιουσίας.

Ὅμως, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κυρίως οἱ ζευγίτες, μὲ τὴν ἀπλὴ ὑποστήριξη τῶν θητῶν, ὑλοποιοῦσαν τὴ θέλησὴ τους στὶς μεταρρυθμίσεις, στὴν πράξη αὐτοὶ ποὺ κυρίως εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀλλαγές πολιτικὰ ἦσαν οἱ φτωχοὶ τῆς ὑπαίθρου καὶ τῆς πόλης. Αὐτοί, ὅπως εἶδαμε, δὲν ἦσαν ὀλιγαριθμότεροι, ἀντίθετα ἴσως ἦσαν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ζευγίτες καὶ πιθανῶς εἶχαν τὴν πλειοψηφία στὴν ἐκκλησία. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐπίσης ζοῦσαν στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ καὶ ἔτσι βρίσκονταν πλησιέστερα στὸ πολιτικὸ κέντρο. Ἦταν πιὸ εὐκόλο γι' αὐτοὺς παρὰ γιὰ τοὺς γεωργοὺς τοῦ Μαραθῶνα, γιὰ παράδειγμα, νὰ πάρουν μέρος στὴν ἐκκλησία. Ἡ πραγματοποίησις τῆς φιλελεύθερης ἀρχῆς τῆς πολιτικῆς ἰσότητος δημιούργησε ἔτσι οὐσιαστικὰ στὴν Ἀθήνα κυβέρνησις τῆς πλειοψηφίας τῶν φτωχῶν.

Φυσικὸ ἦταν οἱ φτωχοὶ νὰ ψηφίζουν τὰ μέτρα ἐκεῖνα ποὺ ἀνακούφιζαν τὴ φτώχεια τους. Ψήφισαν γιὰ τὴ χρησιμοποίησις τοῦ πολεμικοῦ στόλου, γιὰτὶ ἔτσι θὰ εἶχαν δουλειὰ καὶ μισθὸ ὡς κωπηλάτες. Ἐτσι ἐξηγεῖται ἡ πολεμικὴ δραστηριότητα ἐναντίον τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Αἰγίνας στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴ μεταρρύθμισις τοῦ Ἐφιάλτη. Ψήφισαν ἐπίσης γιὰ νὰ γίνουν δημόσια ἔργα, ὅπως π.χ. τὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης. Τὰ χρήματα γιὰ τοὺς μισθοὺς στὸ στόλο καὶ στὴν Ἀκρόπολι προέρχονταν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὸ φόρο ποὺ πλήρωναν οἱ πλούσιοι τῶν συμμαχικῶν πόλεων. Ἀπὸ τὸ 454 τὸ φόρο τὸν ἔπαιρναν οἱ Ἀθηναῖοι στὴν Ἀθήνα, καὶ ὄχι στὴ Δῆλο, ὅπως γινόταν προηγουμένως. Ὁ σκοπὸς τῶν Ἀθηναίων φτωχῶν ἦταν φανερός, νὰ μπορέσουν δηλ. νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν ἔλεγχον τῶν χρημάτων, ποὺ τῶρα τὰ θεωροῦσαν δικὰ τους. Στὴν οὐσία, ἐπομένως, ἡ πολεμικὴ δραστηριότητα καὶ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα ἦταν ἓνας τρόπος ἀνακατανομῆς τοῦ πλοῦτου, ποὺ εἶχαν οἱ πλούσιοι τῶν συμμαχικῶν πόλεων, μεταξὺ τῶν φτωχῶν τῆς Ἀθήνας. Οἱ Ἀθηναῖοι φτωχοὶ προχώρησαν ἀκόμα περισσότερο. Σὲ πολλὰ συμμαχικὰ πόλεις πῆραν ἀπὸ τοὺς πλούσιους τὰ κτήματά τους καὶ τὰ μοίρασαν σὲ φτωχοὺς Ἀθηναίους μὲ τὸ σύστημα τῶν κληρουχιῶν, ὅπως στὴν Ἄνδρο, τὴ Νάξο καὶ τὴν Εὐβοία (Πλουτ. *Περικλῆς* 11.5, *Διδώωρος* 11.88.3). Ἐτσι τὰ μέτρα ποὺ συνήθως θεωροῦνται ὅτι σημαίνουν τὴ μεταβολὴ τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου σὲ Ἀθηναϊκὴ αὐτοκρατορία ἦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιθυμίας τῶν φτωχῶν Ἀθηναίων νὰ ἀνακουφίσουν τὴ φτώχεια τους εἰς βάρος τῶν πλουσίων τῆς συμμαχίας.

Σε ὅλα αὐτὰ οἱ φτωχοὶ εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τῶν μικρογεωργῶν. Ὅχι γιατί εἶχαν κανένα ἄμεσο κέρδος οἱ γεωργοὶ ἀπὸ τὴν πολεμικὴ δραστηριότητα καὶ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, ἀλλὰ μᾶλλον γιατί ἱκανοποιοῦσε τὴν ἐθνικὴ τους ὑπερηφάνεια. Ὁ Παρθενώνας ἦταν καθαρὰ κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα ἔργο πού δημιουργοῦσε δουλειές γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Ἦταν ἓνα σύμβολο τῆς νέας Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Καὶ παρόλο πού ἡ κύρια αἰτία γιὰ τὴ δραστηριότητα αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ στὴν πλειοψηφία τῶν φτωχῶν πού τώρα ἀποφάσιζε γιὰ τὶς τύχες τῆς Ἀθῆνας, δικαιωνόταν παράλληλα καὶ ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας μὲ βάση τὸ Ἀθηναϊκὸ πρότυπο σὲ ὅλες τὶς συμμαχικὲς πόλεις. Αὐτὴ ἡ δημοκρατία, ὅπως εἶδαμε, ἦταν δημιούργημα τῶν μικρογεωργῶν. Καὶ ἡ ἐπέκτασή της σὲ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις ἦταν φυσικὸ νὰ τοὺς ἱκανοποιήση.

Ἔτσι οἱ μικρογεωργοὶ καὶ οἱ φτωχοὶ τῆς ὑπαίθρου καὶ τῆς πόλης, δηλ. ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, ἦταν ἐνωμένοι μετὰ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἐφιάλτη γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Ἀθηναϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπιπλέον ἐνθαρρύνονταν καὶ καθοδηγοῦνταν ἀπὸ ἐξέχοντα μέλη τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς, ὅπως ὁ Περικλῆς. Τέτοιοι ἄνδρες, ὅπως εἶδαμε, δὲν εἶχαν τίποτε νὰ φοβηθοῦν ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς πού ἀποτελοῦσαν τὴν πλειοψηφία, ἐφ' ὅσον δὲν ἦταν ἡ δικὴ τους περιουσία, ἀλλὰ ἡ περιουσία τῶν πλουσιῶν τῶν συμμαχικῶν πόλεων, πού ἀνακούφιζε τὴ φτώχεια τους. Ἐπομένως συνέφερε στοὺς μεγάλους Ἀθηναίους γαιοκτῆμονες νὰ ὑποστηρίζουν τὸν Ἀθηναϊκὸ ἱμπεριαλισμὸ. Ἔτσι ἡ περιουσία τους ἦταν ἀσφαλῆς καὶ ἐπιπλέον εἶχαν καὶ οἱ ἴδιοι ὀφέλη ἀπὸ τὴν ἀκτημοσύνη μελῶν τῆς ἴδιας πλούσιας τάξης στὶς συμμαχικὲς πόλεις. Αὐτὸ σίγουρα ὑπονοεῖ ἡ μεταγενέστερη περιγραφή τοῦ Φρυνίχου γιὰ τοὺς καλοὺς κἀγαθοὺς ὀνομαζομένους ὡς ποριστὰς ὄντας καὶ εἰσηγητὰς τῶν κακῶν τῶ δήμῳ, ἐξ ὧν τὰ πλείω αὐτοὺς ὠφελεῖσθαι (Θουκ. 8.48. 6). Καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπίσης συμερίζονταν τὴν ἐθνικὴ περηφάνεια τῶν συμπατριωτῶν τους γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Ἀθηναϊκῆς δύναμης. Μερικοὶ (ὁ Περικλῆς, πιστεύω, ἦταν ἓνας ἀπ' αὐτοὺς) ἦταν ἀκόμη ἐνδεχόμενοι νὰ εἶχαν ἀσπασθῆ τὴ νέα ἔννοια τῆς δημοκρατίας. Πολὺ λίγοι Ἀθηναῖοι γαιοκτῆμονες ἔμειναν πιστοὶ στὰ κοινὰ συμφέροντα πού ἔνωσαν τὴν ἀριστοκρατία τῆς γῆς σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Πολὺ λίγοι εἶδαν τὴν πραγματικὴ ἀπειλὴ γιὰ τὴν τάξη τους πού ὑπῆρχε στὰ βασικὰ κίνητρα τοῦ Ἀθηναϊκοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, καὶ γι' αὐτὸ πῆγαν μὲ τὸ μέρος τῶν πλουσιῶν στὴ συμμαχία ἐναντίων τῶν φτωχῶν τῆς δικῆς τους πόλεως. Ὁ Θουκυδίδης ὁ γιὸς τοῦ Μελησίου — ὄχι ὁ ἱστορικὸς, ἀλλὰ ὁ ὀλιγαρχικὸς ἀντίπαλος τοῦ Περικλῆ — ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους (Πλάτ. *Μένων*

94d, Πλουτ. *Περικλής* 14). Ἀλλά μετὰ τὸν ὀστρακισμό του τὸ 443 ἔχασε τὸ παιχνίδι.

Ἔτσι ἡ ἀτμόσφαιρα στὴν Ἀθήνα στὴ γενιὰ μετὰ τὸν Ἐφιάλτη χαρακτηριζόταν ἀπὸ δυναμικὴ καὶ ἐνιαία ὑποστήριξη τοῦ νέου ἱμπεριαλισμοῦ. Αὐτὴ ὅμως ἡ κίνηση περιεῖχε πολλὰ ἀντιφάσεις, ποὺ ἐμελλε νὰ ἔχουν πικρὰ συνέπειες στὸν πόλεμο ποὺ ἀκολούθησε. Τὸ πιὸ σπουδαῖο ἦταν ὅτι ἡ ὑποστήριξη τῶν Ἀθηναίων γιὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα στὶς συμμαχικὲς πόλεις ἦταν συνδυασμένη μετὰ τὴν ἰδιοποίηση τῆς παρουσίας τῶν πλουσίων στὶς πόλεις αὐτὲς (Ψευδο - Ξενοφ. Ἀθην. Πολ. 1.14, 3.10). Ἔτσι οἱ Ἀθηναῖοι ἔδωσαν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στοὺς φτωχοὺς τῶν συμμαχικῶν πόλεων, ἀλλὰ δὲν ἔκαναν ἀνακατανομὴ τῆς παρουσίας τῶν πλουσίων στοὺς ἴδιους φτωχοὺς. Ἀντίθετα, ἦταν οἱ Ἀθηναῖοι φτωχοὶ ποὺ τὴν ἔπαιρναν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι οἱ φτωχοὶ στὶς συμμαχικὲς πόλεις δὲν εἶχαν δικά τους χρήματα, γιὰ νὰ κτίσουν ναοὺς ἢ νὰ πληρώσουν γιὰ τὰ δικά τους λαϊκὰ δικαστήρια. Ἄν ἤθελαν ἓνα ναό, ἔπρεπε νὰ ἔρθουν στὸν Παρθενῶνα γιὰ τὴ γιορτὴ τῶν Παναθηναίων. Καὶ ἂν εἶχαν σπουδαῖες πολιτικὲς δίκες, αὐτὲς ἔπρεπε νὰ τίς παραπέμψουν στὰ λαϊκὰ δικαστήρια τῆς Ἀθήνας¹ καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξασφάλιζαν ἀκόμα καλύτερα τὴ μισθοδοσίαν τῶν φτωχῶν Ἀθηναίων. Μιὰ περίπτωσις ὅμως, ὅπου οἱ φτωχοὶ τῶν συμμάχων μπορούσαν νὰ ἔχουν κάποιο κέρδος ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς παρουσίας τῶν δικῶν τους πλουσίων, ἦταν ὅτι μπορούσαν νὰ ἐργαστοῦν μαζί με τοὺς Ἀθηναίους στὸν Ἀθηναϊκὸ στόλο ἐπὶ πληρωμῇ. Ἀλλὰ, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους συναδέλφους τους, δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ποῦν πῶς ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ στόλος. Τὸ 451/0 ὁ Περικλῆς ἔκανε μιὰ διαβόητη πρόταση, νὰ περιορισθῇ τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη μόνο σὲ ὅσους ἦταν ἐξ αἵματος Ἀθηναῖοι (Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολ. 26.4). Ὁ ἐθνικισμὸς τῶν μικρογεωργῶν καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν ἀκτημόνων φτωχῶν νὰ διατηρήσουν τὴν προνομιοῦχο οἰκονομικὴ θέση τους ἀπέναντι στοὺς φτωχοὺς τῶν συμμαχικῶν πόλεων ἐξασφάλισε τὴν ὑποστήριξίν της ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν. Ἔτσι οἱ φτωχοὶ τῶν συμμαχικῶν πόλεων, ἂν καὶ τοὺς δόθηκε πλήρης πολιτικὴ ἐξουσία στὶς πόλεις τους μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση δημοκρατικῶν πολιτευμάτων, δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ κέντρου τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆς Αὐτοκρατορίας ὅπου ἀνῆκαν. Στὴν καρδιά τοῦ συστήματος, ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος, δημιουργήθηκε καὶ ἡ πιὸ μεγάλη

1. Ψευδο - Ξενοφ. Ἀθην. Πολ. 1.16. Πρβλ. Meiggs - Lewis, *op. cit.*, no. 52 μετὰ τὸ σχετικὸ σχόλιο.

πολιτικὴ ἀνισότητά. Καὶ ἔτσι γεννήθηκε τὸ παράδοξο φαινόμενο ἕνα σύστημα ποῦ δημιουργήθηκε μὲ βάση τὴ δημοκρατία νὰ ἀποκαλεῖται ἀρκετὰ δικαιολογημένα ἀπὸ τοὺς κριτικούς του τυραννίδα.

VI

Ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση στὴν Ἀθήνα ἄλλαξε σημαντικὰ μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου τὸ 431. Δηλαδή τότε κατέρρευσε ἡ πλήρης ὑποστήριξη ποῦ ἔδιναν ὅλες οἱ τάξεις τῆς Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας στὶς ἱμπεριαλιστικὲς τάσεις τῆς πόλης τους. Γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἀκτῆμονες ὁ πόλεμος σήμαινε περισσότερὴ δουλειὰ στὸ στόλο, στὰ ναυπηγεῖα καὶ στὶς γενικὲς οἰκονομικὲς δραστηριότητες ποῦ δημιουργήσε ὁ πόλεμος στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ. Ἡ ἀνακατανομὴ τοῦ πλούτου τῶν πλουσίων συμμάχων στοὺς φτωχοὺς Ἀθηναίους ἐπιταχύνθηκε. Ὁ φόρος αὐξήθηκε τρεῖς φορές περισσότερο σὲ 1500 τάλαντα περίπου¹. Γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἐπομένως ὁ πόλεμος σήμαινε μισθὸ καὶ βιοπορισμὸ. Γιὰ τοὺς μικρογεωργούς, ἀπεναντίας, καὶ τοὺς μεγαλύτερους γαιοκτῆμονες τῆς Ἀττικῆς ὁ πόλεμος σήμαινε καταστροφή. Οἱ ἀγροὶ τους καταστράφηκαν ἀπὸ τίς ἐτήσιες εἰσβολὲς τῶν Πελοποννησίων (Θουκ. 2.65.2, Ψευδο-Ξενοφ. Ἀθην. Πολ. 2.14). Οἱ πιδὸ πλούσιοι ἀπ' αὐτοὺς γιὰ πρώτη φορά τὸ 428 ὑποχρεώθηκαν σὲ εἰσφορά, γιὰ νὰ ὑπάρχουν ἀρκετὰ χρήματα γιὰ τὸν πόλεμο (Θουκ. 3,19.1). Τελικὰ οἱ πλούσιοι Ἀθηναῖοι εἶχαν τὴν ἴδια τύχη μὲ τοὺς πλουσίους τῶν συμμαχικῶν τους πόλεων. Τὸ ἀποτέλεσμα τώρα ἦταν ὅτι μικροὶ καὶ μεγάλοι κτηματίες δυσφοροῦσαν μὲ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ καὶ ἤθελαν μιὰ ἐντιμὴ εἰρήνη, ἐνῶ οἱ φτωχοὶ τῆς πόλης καθοδηγούμενοι ἀπὸ ἄντρες ὅπως ὁ Κλέων, ποῦ ἡ περιουσία του δὲν ἦταν κτηματικὴ, ἀλλὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια μέσα στὴν πόλη, ἤθελαν τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου. Ἔτσι ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται γιὰ πρώτη φορά μιὰ διαίρεση τῆς Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ποῦ ὁ Θουκυδίδης τὴν ὀνομάζει *στάσις* καὶ ποῦ μποροῦμε νὰ τὴ δοῦμε πίσω ἀπὸ τὸ ἔντονο χιοῦμορ τοῦ Ἀριστοφάνη, κυρίως στοὺς *Ἀχαρνῆς* καὶ τοὺς *Ἰππῆς*. Τὰ λαϊκὰ δικαστήρια ἐπίσης, ὅπως τὸ βλέπουμε στοὺς *Σφήκες*, ἄρχισαν νὰ γίνονται ἕνα εἶδος μέσου γιὰ ταξικοὺς ἀγῶνες τῶν φτωχῶν ἐναντίον ὄχι μόνον τῶν πλουσίων στὴ συμμαχία ἀλλὰ καὶ τῶν πλουσίων Ἀθηναίων.

Ἡ εἰρήνη τοῦ Νικίᾶ τὸ 421 ἀνακούφισε προσωρινὰ τοὺς πλουσίους ἀπὸ τὴν πίεση τῶν φτωχῶν. Ὅχι ὅμως γιὰ πολὺ. Ἡ εἰρήνη γιὰ τοὺς ἀκτῆμονες σήμαινε ἀνεργία καὶ φτώχεια. Γι' αὐτὸ ἔγιναν ἐνέργειες ὅπως

1. Βλ. Meiggs - Lewis, *op. cit.*, no. 69 μὲ τὸ σχετικὸ σχόλιο.

αὐτὴ ἐναντίον τῆς Μήλου τὸ 416, ποὺ ἐξασφάλισε γῆ γιὰ 500 Ἀθηναίους ἀποίκους (Θουκ. 5.116.4), καὶ — τὸ πιὸ σπουδαῖο — τὸ 415 ἡ Σικελικὴ ἐκστρατεία. Ὅπως λέει ὁ Θουκυδίδης (6.24) :

ὁ δὲ πολὺς ὄμιλος καὶ στρατιώτης εὐέλπιδες ἦσαν ἔν τε τῷ παρόντι ἀργύριον οἴσειν καὶ προσκτήσεσθαι δύναμιν ὅθεν ἀίδιον μισθοφορὰν ὑπάρξειν.

Ἡ πολυπραγμοσύνη ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Πισθέταιρος καὶ ὁ Εὐελπίδης στοὺς Ὀρνιθες τοῦ Ἀριστοφάνη ἤθελαν νὰ ἀπαλλαγοῦν καὶ νὰ ἰδρῦσουν μιὰ πόλιν ἀπράγμονα (Ὀρνιθες 44-48), δὲν ἦταν μυστηριώδης ἠθικὴ ιδιότητα ποὺ ἰδιαίτερα χαρακτηρίζει τοὺς Ἀθηναίους· ἦταν μᾶλλον μιὰ οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα ποὺ ἐκφράστηκε ὡς ἐπεκτατισμὸς μέσα σὲ ἓνα πολίτευμα βασιζόμενο πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς, ὅχι ὅμως καὶ τῆς οἰκονομικῆς, ἰσότητος.

Τὸ κίνημα ἔφτασε σὲ κρίσιμη φάση μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς Δεκελείας ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες τὸ 413 καὶ τὴν ἀποτυχία τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας. Ἀπὸ δῶ καὶ μπρός, μὲ τὴν ἔλλειψη τῶν φόρων, ἡ περαιτέρω συνέχιση τοῦ πολέμου σήμαινε ραγδαία ἀνακατανομὴ τοῦ πλούτου τῶν Ἀθηναίων ποὺ ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμα νὰ ἔχουν περιουσία στοὺς φτωχοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμμάχους ποὺ δούλευαν στὸ στόλο. Γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ποὺ εἶχαν κτηματικὴ περιουσία ἡ κατάσταση ἔγινε ἀνυπόφορη. Τὸ 411 ὁ Ἀριστοφάνης δίδαξε τὴν *Λυσιστράτη*. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο οἱ Ἀθηναῖες γυναῖκες, στὸ ἐπίπεδο βέβαια τῆς κωμωδίας, ἀρνοῦνται νὰ κοιμηθοῦν μὲ τοὺς ἄνδρες τοὺς μέχρις ὅτου τελειώσῃ ὁ πόλεμος. Στὸ πιὸ σοβαρὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ἀρνοῦνται νὰ ἐπιτρέψουν κάθε ἄλλη δαπάνη γιὰ τὸν πόλεμο. Ἡ σεξουαλικὴ μεταφορὰ ἐκφράζει πολὺ καθαρὰ τὴν ἀρνηση ὅσων εἶχαν κτηματικὴ περιουσία (μεγάλων καὶ μικρῶν γαιοκτημόνων) νὰ συνεχίσουν νὰ παίρνουν μέρος σὲ πολεμικὲς δραστηριότητες, ποὺ σήμαιναν τὴ δική τους οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση πρὸς ὄφελος τῶν φτωχῶν. Μιὰ λύση ἦταν νὰ βρεθῆ κάποια ἐξωτερικὴ πηγὴ γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν φτωχῶν, καὶ ἡ πηγὴ αὐτὴ ἦταν οἱ Πέρσες. Τὸ δοκίμασαν αὐτὸ καὶ ἀπέτυχαν (Θουκ. 8.53-56). Ἡ μόνη ἄλλη λύση ἦταν ἡ κατάλυση τῆς δημοκρατίας. Ἐγινε μιὰ τέτοια ἀπόπειρα τὸ 411 μὲ σκοπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῶν φτωχῶν καὶ τὴ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνηση μόνον ὅσων ἡ περιουσία χρηματοδοτοῦσε τὸν πόλεμο (Θουκ. 8.63.3-70). Καταργήθηκε ὁ μισθὸς γιὰ τὰ δημόσια λειτουργήματα καὶ καταβλήθηκε κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴ σύναψη μιᾶς ἐντιμῆς εἰρήνης μὲ τοὺς Σπαρτιάτες. Αὐτὸ ὅμως ἐπίσης ἀπέτυχε, καὶ μὲ τὴν ἐπανεγκαθίδρυση πλήρους δημοκρατίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 410 ἡ κίνηση πέρασε

στό τελικὸ καὶ τὸ πιὸ κρίσιμο στάδιο. Τὰ λαϊκὰ δικαστήρια τὰ χρησιμοποιοῦσαν τώρα οἱ φτωχοὶ ἀνοικτὰ ὡς μέσο ταξικοῦ ἀγώνα ἐναντίον τῶν πλουσίων. Κανένας πλούσιος δὲν αἰσθανόταν ἀσφάλεια ἀπὸ ἐπιθέσεις ἐναντίον του. Ἡ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος ἐγκαταλείφθηκε. Τώρα ἦταν οἱ πλούσιοι καὶ ὄχι οἱ φτωχοὶ ποὺ ἀποκλείονταν ἀπὸ τὰ δημόσια λειτουργήματα (Ἀνδοκίδης 1.73-76). Τελικὰ οἱ φτωχοὶ Ἀθηναῖοι διέρρηξαν κάθε δεσμὸ μὲ τοὺς πλουσίους τῆς δικῆς τους πόλης καὶ ζήτησαν πολιτικὴ συμμαχία ἔξω ἀπὸ αὐτήν, δηλ. μὲ ὅσους οικονομικὰ ἀνῆκαν στὴν ἴδια τάξη τῶν φτωχῶν.

Τὸ 406 στοὺς δούλους, ποὺ ἤθελαν νὰ ὑπηρετήσουν στὸν Ἀθηναϊκὸ στόλο στὶς Ἀργινοῦσες, δόθηκε ἡ ἐλευθερία καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη¹. Καὶ τὸ 405, στὸ διάστημα μεταξὺ τῆς μάχης στοὺς Αἰγὸς ποταμούς καὶ τὴν τελικὴ πτώση τῆς Ἀθήτας τὸ 404, τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη δόθηκε στοὺς φτωχοὺς τῆς Σάμου². Ἔτσι ἓνα κίνημα, ποὺ πρωτοπαρουσιάστηκε στὰ πλαίσια τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ μέσα στὴν παραδοσιακὴ δομὴ τῆς πόλης τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, τελικὰ ξέφυγε ἀπὸ τὴ δομὴ αὐτὴ καὶ παρουσιάστηκε ὡς ἓνα γενικὸ σχεδὸν πανελλήνιο κίνημα τῶν φτωχῶν, ποὺ περιλάμβανε ἀκόμα καὶ τοὺς δούλους, ἐναντίον τῶν πλουσίων. Ἦταν ὅμως πολὺ ἀργά. Πρὶν ἀπὸ τὸ 406, 20.000 δούλοι, οἱ περισσότεροι εἰδικευμένοι ἐργάτες στὰ ναυπηγεῖα, τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ μεταλλεῖα, προτίμησαν νὰ δραπετεύσουν πρὸς τοὺς Σπαρτιατεὺς παρὰ νὰ μείνουν δούλοι στὴν Ἀττικὴ. (Θουκ. 7.27.5). Καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 405 πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς τῶν συμμαχικῶν πόλεων, ποὺ γιὰ τόσο μεγάλο χρονικὸ διάστημα δὲν κέρδισαν πολιτικὴ ἰσότητα μὲ τοὺς Ἀθηναίους, προτίμησαν τὴν προσφορὰ τῶν Σπαρτιατῶν γιὰ μεγαλύτερο μισθὸ ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴ προσφορὰ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος. Πράγματι ἡ ὅλη ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἰσότητος εἶχε χάσει τόσο πολὺ τὴν ἀξία της μὲ τὸν Ἀθηναϊκὸ ἱμπεριαλισμὸ, ὥστε ὁ Λύσανδρος δὲ βρῆκε δυσκολία στὴν ἐξεύρεση φτωχῶν ποὺ ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀρουν Περσικὰ χρήματα καὶ νὰ ὑπηρετήσουν στὸ Σπαρτιατικὸ στόλο γιὰ χάρη τῆς ὀλιγαρχίας (Ξενοφ. Ἑλλην. 2.1.10 ἐξ.).

VI

Εἶναι λυπηρὸ νὰ βλέπη κανεὶς ἓνα δημοκρατικὸ πολίτευμα τέτοιας τελειότητος νὰ φτάνη σὲ τέτοια ἀναρχία καὶ σὲ τέτοιο χάος. Εἶδαμε τὸ

1. Ξενοφ. Ἑλλην. 1.6.24, Ἀριστ. Βάτρ. 693 ἐξ., Ἑλλάνικος, *FGHist.* 323 α F. 25.

2. Meiggs - Lewis, *op. cit.*, no. 94 μὲ τὸ σχετικὸ σχόλιο.

συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο Θουκυδίδης, ότι οί πολλοί από ἔλλειψη εὐφυΐας καὶ ἀπὸ ἀμάθεια ἦσαν ἀνίκανοὶ νὰ αὐτοκυβερνηθοῦν. Ἄλλὰ γιὰ τὸ Θουκυδίδη αὐτὴ ἡ ἔλλειψη εὐφυΐας σήμαινε ἀκριβῶς τὴν ἀνικανότητα τῶν πολλῶν νὰ ἐλέγχουν τὰ πάθη τους, καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὸ πάθος τῆς πλεονεξίας. Στὸ τέλος, δηλαδή, ὁ Θουκυδίδης ἔρριξε τὸ φταίξιμο στοὺς φτωχοὺς Ἀθηναίους, γιὰτὶ προσπάθησαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ φτώχεια τους. Τὸ σωστὸ ὅμως συμπέρασμα εἶναι βέβαια διαφορετικόν. Καὶ αὐτὸ εἶναι: ἡ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστῇ σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου οἱ πλούσιοι παραμένουν πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοὶ παραμένουν φτωχοί. Ἄν γίνῃ μιὰ τέτοια προσπάθεια, ὅπως αὐτὴ πού ἐγίνε στὴν Ἀθήνα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., ἡ πίεση πού θὰ ἀκολουθήσῃ μὲ αἶτημα τὴν οἰκονομικὴ ἰσότητα θὰ καταστρέψῃ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος μὲ τὴν ὁποία ἄρχισε. Τὸ συμπέρασμα εἶναι λογικόν. Ὁ ἀληθινὸς δημοκράτης πρέπει νὰ πιστεύῃ ὅχι μόνο ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ συμμετέχουν ἐξίσου στὴ διακυβέρνηση τῆς κοινωνίας τους, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὅτι ὅλοι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ συμμετέχουν ἐξίσου στὰ ἀγαθὰ της.